

كتاب رفی

دکتر فریدون سیامک‌نژاد

نام کتاب:

پزشکی و اسلام در هند مستعمره

نویسنده:

سیما علوی

مترجم:

دکتر قربان بهزادیان نژاد

نوبت چاپ:

۱۳۹۵

شمارگان:

۱۰۰۰ جلد

قیمت:

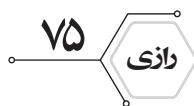
۲۸۰۰۰ ریال

ناشر:

پژوهشکده تاریخ اسلام

آدرس ناشر:

خیابان ولی‌عصر (ع)، خیابان شهید عباسپور، خیابان رستگاران، شهرورز شرقی، شماره ۹، تلفن: ۰۳۱۶۷۶۷۶۸۶۱

پی‌دری ۳۴۶ | سال بیست و نهم. شماره ۱۰. دی ۹۷
۳۳۷۸۵

راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است، تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آن‌ها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - بهدلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گستردۀ، غنی و متنکی بر پیشرفت‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شك تعییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسایل مختلف آن، دور از دسترس نخواهد بود. هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این‌رو، پاسخ‌گویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و بهخصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آن‌ها

استفاده بپهنه از دوران سختی و محدودیت از هر کسی ساخته نیست. دوست و همکار فرهیخته آقای دکتر قربان بهزادیان نژاد از جمله این افراد است که در این دوران، به تألیف و ترجمه کتاب‌های بسیاری همت گماشته‌اند. ترجمه کتاب پزشکی و اسلام در هند مستعمره (۱۹۰۰ - ۱۶۰۰ م) که توسط خانم سیما علوی به رشتۀ تحریر درآمده است از جمله این کارهای ارزشمند است. این کتاب که توسط پژوهشکده تاریخ اسلام منتشر شده، در واقع مطالعه و پژوهش درباره سرزمین شگفتی‌ها، بهخصوص در زمینه احیا و بازخوانی پزشکی ستی، که در آن دیار طب سینایی یا یونانی خوانده می‌شود، می‌باشد که بسیار سودمند و آموزنده است.

این کتاب در هفت فصل نگارش شده که از فصل مربوط به پزشکی هندی - اسلامی آغاز و به فصل مربوط به ظهور پزشکی اسلامی ختم می‌شود. قبل از این که مقدمه زیبا، تحقیقی و هوشمندانه آقای دکتر قربان بهزادیان نژاد را مرور کنیم، سخن اول که توسط آقای سیدهادی خامنه‌ای، رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام نگارش شده را با هم می‌خوانیم:

«تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گستردۀ دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در

در برداشت درست از کتاب دارد. ایشان در این مقدمه چنین می‌فرمایند که:

«**زهی غفلت که مار کرد زنجیر
و گرنه نیست از ما هیچ تقصیر**

زهی طاقت که گر ما زین امانت
برون آییم ناکرده خیانت

زهی حسرت که خواهد بود ما را
ولی حسرت ندارد سود ما را

جهان عشق را پای و سری نیست
به جز خون دل او را رهبری نیست

کسی عاشق بود که پای تا فرق
چو گل در خون شود اول قدم غرق

عطار نیشاپوری

مطالعه و پژوهش درباره سرزمین شگفتی‌ها از هر لحظه بهخصوص در زمینه احیا و بازخوانی پژوهشی سنتی، که در آن دیار طب سینایی یا یونانی خوانده می‌شود، بسیار سودمند و آموزنده است. زیرا ایران به صورت رسمی بیش از چهار دهه است قدم در راهی نهاده که هدف آن از یک سو احیای پژوهشی سنتی و از سوی دیگر بومی‌سازی علوم است. افزون بر چنین راهبردی در سطح حاکمیت، در جامعه انواع پژوهشی (و درمانگری) فعال است؛ در این میان درمانگران سنتی و عطاری‌ها با استفاده از شیوه‌های طب سنتی به نیاز بیماران پاسخ می‌دهند و مرتب بر شمار مراجحان آن‌ها افروده می‌شود. به موازات این دو واقیت، در جامعه دانشگاهی و روشنفکری (صرف‌نظر از نمود بیرونی) پرسش‌های اساسی درباره ماهیت، امکان‌پذیری، روشمندی، راهبرد، زبان، مقرنون به صرفه بودن و ... در جریان است. از این منظر توجه به کشور هندوستان که در حال

است. البته، برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشستهای علمی تخصصی و حمایت از پژوهش‌های پژوهشی مورد نیاز نیز، برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجرا است که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آن‌ها افزایش یابد.

این مراکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که انشاء‌الله به زودی تعداد آن‌ها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامه جغرافیای تاریخی جهان اسلام است که به زودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یکی از استادان در شش گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است

تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام بهوسیله پایگاه اینترنتی خود با همه پژوهشگران و علاقمندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انکاس‌دهنده همه آثار موجود

در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.»

همان‌گونه که گفته شد، مقدمه آقای دکتر قربان بهزادیان نژاد را با هم مرور می‌کنیم که نقش مهمی

یک از آن‌ها بیش از یک میلیون نفر تکلم می‌کنند: قدیمی‌ترین و پرشمارترین پیروان دین‌های هندویی، بودایی، اسلام و ... در این شبه قاره سکنی دارند. سابقه پزشکی هندی - آریایی به چند هزار سال پیش از میلاد بر می‌گردد. طبق الهیات هندی براهم، خالق جهان، متون ایوروودا درباره داروها و جراحی را به مثابه موضوعات اصلی تدوین کرده است. مفهوم اصلی ایوروودا^۱ با دهنوتاری^۲ مرتبط است. دهنوتاری خدای پزشکی هندو است.

پزشکی در دوره پیشاوادایی و عصر ودایی (۷۰۰۰ - ۶۰۰۰ میلاد) به نیروهای ماوراء‌الطبیعه، سحر و غیره نسبت داده شده است. از این رو، درمان شامل دعاها، خشنودسازی نیروهای ماوراء‌الطبیعه، آیین‌های دینی، طلسه‌ها و تعویذها است. در کاوش‌های باستان‌شناسی دره اندوس (پاکستان) شواهدی از دندان‌های دریل شده و ابزارهای دندانی کشف شده است. وجود این بقایا که به ۹۰۰۰ سال پیش نسبت داده شده، مراقبت از سلامت دندانی را مطرح می‌سازد. حدود ۱۰۰۰ سال پیش از میلاد، پزشکان هندی، اثروهودا^۳ را به نگارش درآورده‌اند که شیوه‌های درمانی را توضیح می‌دهد. اثروهودا بیماری‌ها را ناشی از روح‌های بد می‌داند و به شما می‌گوید این روح‌ها را می‌توانید با سmomom یا اوراد بکشید و خوره (جذام) را با نوعی گل‌سنگ درمان کنید؛ زیرا گفته می‌شود اثر آنتی‌بیوتیکی دارد.

با ورود به دوره پساوادایی فرهنگ‌های گوناگون در سرزمین‌ها و شهرهای کوچک تعامل بیشتری پیدا کردند و آگاهی درباره رژیم سلامت، سبک زندگی و بهزیستی روند رو به رشدی یافت. بدین‌سان، روح بررسی و آزمون در همه زمینه‌های دانش مخصوصاً

حاضر گفته می‌شود بیش از یک میلیون نسخه خطی، ۱۵ هزار سنگ‌نوشه فارسی، تجربه عینی خدمت‌رسانی، آموزش و پژوهش در طب سینایی دارد ضروری به نظر می‌رسد.

برای فهم بیشتر رویکرد احیاگرانه پزشکی هند و بستر فرهنگی - زبانی آن به ذکر چند نکته در این مجال اکفا می‌کنیم:

الف - پیشینه پزشکی در هند

شبه قاره هند که کشورهای هند، پاکستان، بنگالادش و بخش‌هایی از افغانستان کنونی را در خود جای داده است، سرزمین شگفتی‌ها، تنوع‌ها و تضادها است. باستان‌شناسان معتقد هستند که در این قسمت از کره خاکی پیشینه حضور انسان به ۲۰۰ تا ۴۰۰ هزار سال پیش بازمی‌گردد. از این رو، یکی از کهن‌ترین و پویاترین تمدن‌ها در آن شکل گرفته، نقش بسیار مهمی در حیات آدمی داشته و ویژگی بازی در آن پیش از دیگر صفات و ابعاد توجه محققان و اندیشمندان کنونی را جلب کرده است: مدارا و تحمل. بسیاری از باستان‌شناسان باور دارند که این ویژگی از دوره‌های بسیار دور این تمدن وجود داشته و نهادینه گشته است. شاهد این مدعای کشف ابزار و ادوات جنگی به جای مانده از دوره پیش از تاریخ است که امکان خشونت‌ورزی و کشندگی آن‌ها بسیار کمتر از انواع مشابه سایر تمدن‌ها است. پدیده بسیار شگرفی که بدون شناخت آن فهم نهضت‌های معاصر، مبارزات ضداستعماری و حتی شکل‌گیری روندهای احیاگری آن‌ها بسیار دشوار است.

به هر روی در هند نفوذ زبان‌ها و ادیان گوناگون بسیار فراوان است. در این سرزمین ده‌ها زبان و صدها گویش رواج دارد؛ حداقل ۲۹ زبان که به هر

پزشکی اهمیت یافت. سوشروتای^۳ جراح، که احتمالاً حدود ۵۰۰ سال پیش از میلاد می‌زیست، سرآمد این دوره است. از او کتاب سمهیته^۴ باقیمانده که روش‌های جراحی را شرح می‌دهد. در این کتاب نحوه کشیدن دندان، ثابت کردن استخوان‌های شکسته و نیز بلوکاژ روده‌ها آمده است. افزون بر این‌ها، عمل جراحی حذف کاتاراکت که بعضی وقت‌ها بینایی را کم می‌سازد، توضیح داده شده است. سوشروتا از شراب به عنوان تنها عامل بی‌حسی استفاده می‌کرد. در همین دوره صافی‌های ماسه‌ای و زغال برای صاف کردن آب به کار می‌رفته است.

حدود سال ۲۰۰ میلادی، پزشکان هندی، شبیه درمانگران چینی و یونانی عقیده دو肖شا یا طبع را جایگزین روح‌های بد ساختند. شاید در همین ایام چارکه^۵ کتاب خود را به رشتہ تحریر در آورده است. او تشخیص داد که در چندین بیماری پیشگیری بهتر از درمان است و حفظ توازن طبع‌ها را برای سلامت توصیه کرد. چارکه سه طبع صفراء، بلغم و باد را شناخت و گفت اگر مزاج شما نامتوازن گردد، برای بازگرداندن تعادل باید درمان انجام داد. او می‌دانست که رگ‌های خونی، غذا را به همه قسمت‌های بدن می‌رسانند و فضولات را از آن‌ها بر می‌گردانند. چارکه اولین منبع هندی درباره آبله است.

ب - هند، ایران و اسلام

تعامل یا ارتباط دو تمدن دیرین شرقی در شکل‌گیری و رشد تمدن اسلامی و نیز سرنوشت انسان بسیار تأثیر گذاشته است. رابطه دو سرزمین ایران و هند به هزاران سال قبل بازمی‌گردد و ماهیت بازرگانی داشته است. کاروان‌هایی که از هند و ماوراءالنهر به سمت مدیترانه می‌رفتند باید از فلات

ایران عبور می‌کردند. یافته‌های باستان‌شناسی دره سند حاکی از آن است که دو تمدن ایران و سند ارتباط نزدیکی با هم داشته‌اند. در زمان هخامنشیان منطقه شمال‌غرب هند بهویژه سند و قندهار جزء امپراتوری ایران به حساب می‌آمد. هردو دوت معتقد است «هندوکش» ایالت بیستم امپراتوری ایران بوده است. در دوره این سلسله روابط خوب ایران و هند ادامه یافت و در حکومت ساسانیان این رابطه با حاکمان هند از جمله سونکاها، کوشان‌ها و گوپتاهای تداوم داشت و مناسبات تجاری گسترش زیادی پیدا کرد. خسرو اونشیروان بزرگیه طبیب را برای آشنایی بیشتر با پزشکی و شیوه معالجه هندی‌ها به آن منطقه اعزام نمود. او در بازگشت با خود کتاب‌های متعددی از جمله کلیله و دمنه را به ایران آورد و به زبان پهلوی ترجمه کرد. دو رخداد تاریخی بر این تعامل تأثیر بسیار زیادی گذاشته است: ظهور اسلام و حمله به ایران و سپس هند نخستین نقطه عطف تأثیرگذار بود که با بر جسته شدن نقش ایران به مثابه واسطه انتقال علم و هنر هندی به تمدن اسلامی همراه شد. با این رخداد تعداد زیادی از زرتشیان ایران به هند مهاجرت کردند که امروزه اعقاب آن‌ها به پارسیان مشهور هستند. در دوره اسلامی کتاب‌های زیادی از سرزمین‌های مختلف به دارالخلافه آورده شد. در این میان نقش خانواده برمکی به خصوص جعفر برمکی وزیر ایرانی در انتقال و ترجمه پزشکی هند به جامعه اسلامی بسیار حیاتی بود. او به پزشکی هند بسیار بیشتر از یونانی علاقه داشت. از این‌رو، مسافرانی برای آشنایی و تهییه کتاب‌ها و داروهای این منطقه به آن جا فرستاد و تعداد زیادی از پاندیت‌ها و وایدها را برای خدمت به بغداد فرا خواند. افزون بر

هندي از جمله بنگالى، پنجابي، مراتى، گجراتى، تلوگو و هندى تأثير گذاشت؛ گرچه هر يك از آنها حاوی تعداد زیادى لغات و عبارات فارسی هستند. در ايران نيز تأثير اين تعامل را در عرصه‌های مختلف از جمله عرفان و آيین می‌توان رديابى و مشاهده کرد.

ج - کمپانى هند شرقى

کشيش توماس استيفن^۷ در سال ۱۵۷۹ یعنی هشتاد سال پس از سفر واسکو دا گاما^۸ از هند ديدن کرد. گزارش او باعث شد انگلیسي‌ها نسبت به امكانات و استعداد سرزمين شگفتى‌ها و تنوعها حساس شوند. در ۳۱ دسامبر سال ۱۶۰۰ به فرمان الیزابت کمپانى بازرگانان لندن برای تجارت با هند شرقى تأسيس گردد. انگيزه و عامل اصلی برای ايجاد اين کمپانى افزايش قيمت ادويه بهويژه فلفل دانسته شده است. هيئت مدیره اين کمپانى اوایل به صورت مخفى به کار اشتغال داشتند. از اين رو، گاه از آنها به نام کميته سرى ياد شده است. در دوران چارلز دوم کمپانى به سرعت رشد كرد و حق تصرف قلمرو، ضرب سکه، انقاد پیمان اتحاد، اعلام جنگ و کنترل امور داخلی و قضايى را به دست آورد. افرون بر اين، اوآخر قرن هجدهم با خروج فرانسوی‌ها از هندوستان از يك سو و فروپاشى امپراتوري ماراتا (مراتا) از سوی ديگر انگلیسي‌ها مستملکه هندى خود را بنا نهادند. بنابراین، زمينه فعاليت کمپانى گسترش بسیار زیادى يافت و تأثير بسیار شگرفی بر سرنوشت هندیان و تاریخ جهان بر جای نهاد. اين رویداد در کنار ديگر مواجهه‌های دوران استعمار در سایر کشورها به شکل‌های مختلف باعث شد شرق و جهان اسلام و اکنشهای متنوعی نسبت به غرب از خود نشان دهد. بدین سان جنبش‌ها، نهضت‌ها و

اين دانشمند مشهور ايراني ابوريحان بيرونى چند دهه از عمر خويش را برای شناخت سرزمين شگفتى‌ها صرف كرد و كتاب تحقيق مالله‌هند را به رشته تحرير درآورد. حاصل اين تلاش‌ها ترجمه شمار زيدى اثر به عربي شد که ابن‌ابي‌اصبيعه (می ۱۲۷۰ / هـ ۶۶۸) در كتاب عيون النباء في طبقات الطباء فصل كامل به معرفى اين كتاب‌ها و مترجمان آنها اختصاص داده است. ديگر مورخان از جمله ابن‌نديم و جاحظ نيز به تفصيل در اين باره سخن گفته‌اند. شاهدهای اين مدعى يكى نقل قول‌های محمدبن زکرياء رازى در كتاب الحاوي از نوشته‌های هندیان است؛ ديگرى جريان داشتن پژشكى سنتی در هندوستان کنونی به نام طب سینایي.

رخداد دوم تسلط مغول‌ها بر بخش وسیعی از هندوستان است که تا سال ۱۲۴۷ هجرى ادامه یافت. در دوران حکومت گورکانیان به ترتیج فرهنگ ايراني بر حوزه‌های وسیعی از زندگى هندیان نفوذ گستردگى يافت.

ashraf و دولتمردان لباس ايراني می‌پوشیدند؛ رفتار و خلقیات ايراني سرمشق آنان بود. تلفيقى زیبا از دو فرهنگ در عرصه‌های مختلف معماری، نقاشی، موسيقى، شعر، آيین‌ها، علم و صنعت پدیدار گشت و در يك دوره هشت صد ساله زبان فارسي نه تنها زبان نخبگان، درباريان و ديوانيان شد، بلکه مردم عادي نيز به آن سخن می‌گفتند. در واقع، فارسي زبان دوم بخش وسیعی از هندوستان گردید. آنها از شعر فارسي لذت می‌برند و گاه سروده‌های خود را به اين زبان می‌سرودند. به هر حال، تأثير و تأثر اين دو سرزمين پايدار و درونی گشت؛ چنان که استاد صفوي معتقد است زبان فارسي بر همه زبان‌هاي

خلیفه برای خواندن کتاب و تصحیح آن، از جناب آقای دکتر ذوالفقاری برای پیگیری‌های مجданه و نیز از دوستانی که در نقل و انتقال کتاب و نسخه تایپی قبول زحمت کردند، صمیمانه و خالصانه سپاسگزاری می‌نمایم. از حضرت حجت‌الاسلام والملیمین جناب آقای سیدهادی خامنه‌ای و همکاران عالیقدرشان بهویژه جناب آقای خلیل قویدل مسؤول محترم انتشارات پژوهشکده تاریخ اسلام که امکان انتشار کتاب را فراهم آوردند، از سرکار خانم گل‌یاس که زحمت تایپ کتاب را برعهده داشتند و سرکار خانم دکتر فهیمه شکیبا که ویرایش کتاب را متحمل شدند سپاس ویژه دارم. از تمامی اهل نظر و خوانندگان گرانقدر درخواست می‌کنم بر صاحب این قلم منت نهند و کاستی‌ها و نقسان‌های کتاب را اعلام کنند تا در چاپ‌های بعدی به حول و قوه الهی در رفع آن‌ها بکوشم.

هر که شد مستطیع فضل و هنر

رفتن هند واجب است او را»

در خاتمه، ضمن تقدیر و تشکر از آقای دکتر قربان بهزادیان نژاد برای ارسال این کتاب به مجله خودشان، مطالعه آن را به تمامی مخاطبان و همکاران توصیه می‌کنیم.

زیرنویس

1. Ayurveda
2. Dhanvantari
3. Atharvaveda
4. Susruta
5. Samhita
6. Charaka
7. Thomas Stephen
8. Vasco da Gama

گفتمان‌های متعددی شکل گرفت و هر یک از آن‌ها به نوعی در صدد استخراج عناصری از فرهنگ، تاریخ و باورهای خویش برای این رویا برآمدند و در عین حال به خودآگاهی بیشتری، نسبت به پرسش اساسی درباره مسبب اصلی شرایط، وقوف پیدا کردن و رابطه با میهمان ناخوانده را تعریف نمودند.

برای پاسخگویی به این پرسش بنیادین، نحله‌های فکری علم و صنعت را دست‌تمايه بحث‌ها و عامل تأثیرگذار مهم بر عقب‌ماندگی دانستند و راههای مختلف برای دستیابی به آن را پیشنهاد کردند:

◆ گروهی علم، پژوهشی و صنعت موجود خود را بلااستفاده نگه‌داشتند و تنها برای کسب دانش جدید غربی تلاش کردند.

◆ دسته‌ای به پیشینه علمی سرزمین خویش دلخوش داشتند. این‌ها به این که غربی‌ها دانش ما را اخذ کرده‌اند و آن‌چه آن‌ها دارند در کتاب‌های علمی شرقی‌ها (و مسلمان‌ها) وجود دارد بسته نمودند.

◆ گروه سوم واقعیت‌ها و تغییراتی را، که در جهان و نظریات علمی ایجاد شده است، پذیرفتند و در صدد برآمدند تلفیق آشکاری از این دو (علم جدید و قدیم) به وجود آورند.

کتاب پیش رو تلاشی برای نشان دادن چنین رویکردی در شبه قاره هند در دوره استعماری است و سعی دارد این مقوله را در بستر اجتماعی بسیار پیچیده این کشور مورد کندوکاو قرار دهد.

این‌جا بر خود لازم می‌دانم از همه افرادی که در ترجمه و انتشار این اثر، در شرایط سخت کمبود منابع و دسترسی به اطلاعات، یاری‌رسان من بودند تشکر کنم؛ بهویژه از جناب آقای دکتر حیدری نیا برای تهیه کتاب، از جناب آقای دکتر